

ДНРМ - Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). / Підготував до вид. В.А.Передрієнко. - К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / Підготував до вид. В.А.Передрієнко. - К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.

Н. М. Мединська

ТРИВАЛЕНТНІ ДІЄСЛОВА БАГАТОКРАТНО-ДИСТРИБУТИВНОЇ І РОЗПОДІЛЬНОЇ ДІЇ З ПРЕФІКСОМ ПЕРЕ-

Досліджування валентності – одне з актуальних завдань сучасної лінгвістики, бо валентність являє собою ту сферу, у якій тісно взаємодіють фактори граматичного і лексико-семантичного рівнів.

Категорія валентності ґрунтується передусім на з'ясуванні сполучу вальних можливостей предикатних компонентів з відповідними аргументами: предикатові характерні позиції, які заповнюються облігаторними чи факультативними (передбачуваними / непередбачуваними) семантично прогнозованими елементами. Кількість аргументів мотивується семантико-синтаксичною структурою (синтагматичними семами) облігаторного реченнєвого елемента.

Поняття валентності в лінгвістиці пов'язують з ім'ям Л.Теньєра. Л.Теньєр трактував валентність як здатність дієслова керувати різною кількістю зв'язків з предметними компонентами. До валентнісного потенціалу дієслова учений відносив його зв'язки із 1) суб'єктом, 2) прямим об'єктом, 3) об'єктом у давальному відмінку [7, 156]. Залежно від виконуваної функції Л.Теньєр виділяв трьох учасників комунікативного акту у зображуваній реченням ситуації. Кожен з учасників у такій ієрархії має власний номер і свою специфіку: "...перший актант", "другий і третій актант", які на формально-граматичному рівні корелюють з головними (підметом) і другорядними (додатком-об'єктом і додатком-адресатом) членами.

І. Р. Вихованець виокремлює шестикомпонентну систему аргументів структури речення [3, 112], а А. П. Загнітко пропонує розглядати семивалентні предикати - звідси й сім аргументів [4, 53].

Валентність компонента закладена в його семантичній структурі і є „віртуальною належністю лексеми”. Саме на рівні семантичної структури простежуємо прогнозовану програмованість аргументів; відповідні синтагматичні семи предикатних прономінативних елементів „вимагають своєї наступної наповнюваності на рівні речення” [4, 61].

І. В. Колшанський зазначає, що оскільки логічний лад не є суб'єктивним набутком людського мислення, творчістю індивідуума чи навіть цілого роду, а визначається як відображення закономірностей предметного світу, то синтаксичний лад мови взагалі, безвідносно до конкретної мови, об'єктивний у

своєму виникненні [6, 116]. Поняття синтаксичної і семантичної валентності, отже, трактується по-різному: синтаксична валентність – як імовірність появи після означуваного слова певної частини мови, чітко детермінованої щодо граматичної форми; семантична валентність – як здатність, властиву кожному слову, заповнювати певну кількість залежних семантичних позицій, суворо регульованих сумісністю дієслова і залежних контекстних партнерів.

Валентнісні відношення презентують результат синтактифікації семантичних відношень між елементарними семантичними віртуальними одиницями, трансформованими в реченнєву структуру (предикатами та аргументами).

Найбільш повне висвітлення особливостей мовних структур може бути досягнуте в органічному поєднанні в єдине ціле моделей синтаксичної і лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності та проведенні семантико-компонентного аналізу висловлення.

У такому аспекті розглядаються тривалентні дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії (далі БДД і РД), які є ієрархічно вищою ланкою в системі аналізованих дієслів. У таких дієсловах в основному прогнозується: суб'єкт – перший актант, що є інваріантною семантикою інших комбінаторно факультативних реалізацій. Перший актант презентується номінативом лівобічній позиції речення як предикативної одиниці. Другий актант за таких умов, як правило, позначає об'єкт дії суб'єкта, а третій актант – того, кому чи для кого адресована дія. На реалізацію цієї валентності спрямовані категоріальні значення особи дієслова і значення називного відмінка.

Другий актант переважно реалізується формою акумулятива без прийменника. Третій – реалізується формою датива без прийменника, первинною семантико-синтаксичною функцією якого є адресат, що приєднується до присудка (предиката дії) підрядним зв'язком.

Серед тривалентних дієслів БДД і РД з префіксом пере- найбільш численними є лексико-семантичні групи, що позначають:

1) знищення суб'єкта за допомогою чогось: *перестріляти, перевішати, передавити, перетруювати, перегризти, перебити, передушити*. Наприклад: *Перестрілювати, недок., перестріляти, док., перех. Стріляючи, вбивати всіх або багатьох. Молодші (молдувани) нахвалялися не пустити ворогів на виноградники, перестріляти з рушниць (Коцюб., I, 1955, 202).* [СУМ, т.VI, 289]. Проте ці дієслова можуть реалізувати компонент із семантикою причини дії (знищення об'єкта): *Ощасливлений народженням доньки, Уралов перестріляв на radoщах всіх селезнів, усіх качок та курей задля широкого розсіяного "раю" – свята народження першої на полігоні людини (Олесь Гончар);*

2) перетворення об'єкта за допомогою якогось знаряддя: *перекопати, передраювати, перемолочувати, перетрошувати*. Наприклад: *Перекопувати, недок., перекопати, док., перех. Копати все або багато чого-небудь; копати в*

багатьох місцях. Катерина засміялася, розшукала лопату і граблі і пішла перекопувати свій городець (Берв., Материн хліб, 1960, 182). [СУМ, т.VI, 202].

Це тривалентне дистрибутивне дієслово може мати значення завершеного тривалого процесу, який дає результат у вияві досвіду і реалізується як двовалентне: *Видно, не один гектар ґрунту перекопали та переорали вони за своє півстоліття* (Д.Бедзик);

3) діяльність суб'єкта з відповідною метою: *перемальовувати, переклеювати*. Наприклад: *Перемальовувати*, док., перех. 1. Малювати з якого-небудь зразка, змальовувати. 2. розм. Малювати все або багато чого-небудь, всіх або багатьох. [СУМ, т.VI, 222]. *Можна почитати... книжку про Тараса Бульбу, потім перемальовувати звідти деякі малюнки* (Д.Бедзик); *Художник у пізземному переході за день перемальовує профіль двадцяти-тридцяти бажуючих*;

4) багатократний перебіг дії, повторення її: *переполоскати, перелапати, пересватати, перезабути, переклеймити, передоїти, переміряти, перетопити (у воді), перечистити, перещупати, пережсинити, перестрайкувати, переекзаменовувати*. Наприклад: *Пересватувати*, недок., пересватати, док., перех. Сватати всіх або багатьох. *Коли він був ще парубком, пересватав усіх полянок на селі – і дівчат, і вдів* (Стельмах, I, 1962, 89) [СУМ, т.VI, 212]; *Опухали руки в доярок, доки передоють череду* (Олесь Гончар);

5) переміщення суб'єкта з одного місця в інше: *перепроводжувати, переводити, перескакувати, перебігати*. Наприклад: *Перескакувати: Цікаво спостерігати, як з дерева на дерево перескакують білочки* (З журналу).

Зворотні дієслова реалізують семантику дистрибутивно-розподільної дії актантним компонентом із значенням засобу. Це характерно дієсловам, які містять **сему контактування осіб: поглядом, покликом, шепотом, потиском рук та ін.** Наприклад:

- *Перемигуватися, переглянутися, переблимуматися, презиратися*. Наприклад: *Переморгуватися*, недок., розм. Моргаючи, подавати один одному знак. *Під'юджений Василько тицнув гвинтівку першому ж хлопчикові, який переморгувався з Крамарчуком* (Панч., II, 1956, 183). [СУМ, т.VI, 232]. З такими значеннями використовував це дієслово в своїх творах і Ю.Збанацький: *Батажчучка таємно переморгувалася з Чепуром, а Тишина побожно заковувала очі, кидала на мене жалісливі погляди* (Б.Збанацький);

- *Перецілуватися*, док. Поцілуватися з усіма або багатьма, поцілувати один одного (про всіх або багатьох). *Марина вже з усіма перецілувалася, стоїть поруч, тримаючи мене за руку* (Речн., Твій побратим, 1962, 155). [СУМ, т.VI, 317]. З таким значенням це дієслово зустрічається в "Старосвітських батюшках" Нечуя-Левицького: *Старі і молоді перецілувались і посідали, неначе потомились після важкої праці* (Нечуй-Левицький);

- *Перегавкуватися, перекликатися, перегукуватися, перелятися, перешіптуватися*. Наприклад: *Перешіптуватися*, недок. Перемовлятися

пошепки. *Ватя з приятельками все перешіптувались і все поглядали в вікно на двір (Нечуй-Левицький, 4, 1956, 63) [СУМ, т.VI, 321]. Подовгу перешіптувався (Федір) з Олесею, і вона ходила притихла, замислена, розгублена, налякана (А.Фімаров);*

- *Переручкатися, док., розм. Поздоровкатися за руку, поручкатися з усіма, багатьма між собою. Коли переручкалися і сіли, Ярослава зацікавлено спитала: - Чим я заслужила на такий візит? (Минко, Ясні зорі, 1951, 138). [СУМ, т.VI, 270].*

Трьома актантами характеризуються дієслова з префіксом **пере-**, що у своїй семантиці **прогнозують "модифікацію об'єкта", переведення його в інший якісний стан, вимір внаслідок істотного впливу на нього: пересвердлювати, перерубати, перемуровувати, пересіювати, перемішувати.** Наприклад: *Перерубувати, недок. Рубати, розрубувати всіх, багатьох або усе, багато чого-небудь. Сокири зробити такі, щоб перерубувати супротивника, як дровину (Хижняк, Д.Галицький, 1958, 434). [СУМ, т.VI, 270].* У разі вказівки, на скільки частин перерубати, дієслово відображає і четверту позицію: *Батько перерубав сокирою усі дрова на дрібні поліна..*

До тривалентних дієслів належать також дієслова із значенням **"вплив суб'єкта на об'єкт у процесі миття, прання": переполоскати, перемити.** Наприклад: *Переполіскувати, недок., переполоскати, док., перех. Полоскати все або багато чого-небудь. Тихне робочий день..., переполоскали білизну гуцулки в потоках (Хотк., II, 1964, 511). [СУМ, т.VI, 257].* Ці дієслова на синтаксичному рівні можуть бути і двовалентними: *Шовкун легким рухом зібрав посуд, перемив, перетер, і, хоча сам він обертався повільно, проте робота в його руках якось йшла сама собою, швидко й до ладу (Гончар), і чотиривалентними: Скільки білизни за свій вік мати переполоскала своїми руками у холодній проточній воді .*

До тривалентних належать лексеми, що означають **переміщення суб'єкта (об'єкта) до кінцевого пункту і дають вказівку на адресат.** Вони вказують:

1) на тривале переміщення об'єкта у певному напрямку "з місця на місце": перекантувати, перекантуватися. Наприклад: *Перекантуватися, док., перен, розм. Переміщатися з місця на місце. (Ватутін): Я даю наказ військам за ніч перекантуватися з Букрина на Вишгород (Дмит., Драм. тв., 1958, 113). [СУМ, т.VI, 190];*

2) на переміщення куди-небудь: Наприклад: *Перевозити, док., перех. Везучи по черзі, перемістити, переправити куди-небудь усіх, багатьох або все, багато чого-небудь. [СУМ, т.VI, 146].* Словник приклади на це значення не наводить, хоч у художніх текстах воно фіксується: *Він (Мортко) займався фірменкою й наймався перевозити все, чого хто хотів (Н.Кобринська).*

Отже, можна зробити висновок, що всистемі валентних можливостей дієслів БДД і РД з префіксом **пере-** є три незайняті позиції суб'єкта, об'єкта і способу дії (*переманювати: хто, кого, чим або яким способом*). Такі дієслова

передають значення спрямування дії на суб'єкт чи об'єкт з певною метою, яка здійснюється за допомогою знаряддя засобу чи характеризується за просторовими координатами.

Література:

1. Абрамов В.П. Структурно-семантическое описание глаголов передачи в русском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1980. – 21с.
2. Вихованець І.Р. Нариси функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 41, 102.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. К.: Либідь, 1993. – 256 с.
4. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці- Донецьк: ДонДУ, 1990.
5. Загнітко А.П. Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення. – Донецьк: ДонДУ, 1990. – 74 с.
6. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высш. школа, 1965. – 256с.
7. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1988. – 156с.
8. Словник української мови. – В 11-ти т. –К.: Наукова думка, 1970 -1980.

Н.Г. Ніколаєва

**МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ І ВАРІАНТИ
МІНІМАЛЬНИХ СТРУКТУРНИХ ТИПІВ РЕЧЕНЬ З
ТРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ МОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ**

У сучасних синтаксичних теоріях просте речення розглядається як багатоаспектна синтаксична структура, компоненти якої становлять складну ієрархізовану систему відповідного ярусу (власне-синтаксичного, семантико-синтаксичного, семантичного, функціонального). Загальний напрям учення про просте речення великою мірою визначається домінуванням вербоцентричної теорії, пильною увагою до предиката, його здатності формувати синтаксичний, пропозиційний і супрапропозиційний аспекти речення як комунікативної одиниці. Особливо підкреслюється властивість предиката містити у собі макет майбутнього речення і програмувати набір позицій для семантичних наповнювачів. З одного боку, відображаючи логіко-предметні співвідношення між учасниками позамовної ситуації, він формує семантичну структуру речення, а з другого – впливає на характер його внутрішньо-синтаксичної організації. Цю властивість предикат отримує від дієслова, яке найтипівіше його виражає, від його категоріальної семантики, яка може бути самодостатньою (абсолютивною) або несамодостатньою, тобто